

DUŠAN ŠLOSAR – MILOŠ ŠTĚDRŮN

PIESNOTVOR – VODOHLASA – SLADOŇ

Tři staročeské hudební termíny

Označení *piesnotvor* (původně *piesňotvor*), poprvé doložené v Budějovickém zlomku Alexandreidy (AlxB),¹ skladby vzniklé na přelomu 13. a 14. století, je složené bezpříponové činitelské jméno, které dobře zapadá do slootovorného systému staročeské slovní zásoby: odpovídají mu obdobně vytvořená jména jako koželuh, dřevošcep, kurodav apod. Řada dalších byla zachována v místních jménech typu Kladoruby, Kostomlaty, Dřevohryzy..., která vznikla z přezdivek dávaných obyvatelům. Snad měl tento typ pojmenování jistý emocionální odstín; o tom by kromě některých místních jmen svědčil například obdobný individuální neologismus Štítného *krvoliz* (Postilla).² Složenina medvěd, znamenající „jedlík medu“, svědčí o už praslovanském původu takových kompozit (i když je třeba ve staroslověnštině nenacházíme). Naše slovo *piesnotvor* však zřejmě není tak dávného, tzn. praslovanského data vzniku. Kromě důvodů věcných tak usuzujeme z toho, že by v tom případě pravděpodobně mělo poněkud jinou podobu. Protože jeho první část je *i*-kmenové substantivum, byla by teoreticky pravděpodobnější forma s *i*-ovým spojovacím vokálem, tedy *piesn-i-tvor* (obdobně jako např. staročeské *kostihlodek*, *kostival*, *desětistrunný*, *piedimuž* apod.). Formace později vzniklé mívají pak spojovací vokál *-o-*; srovnej už citované zeměpisné jméno *Kostomlaty*.

Naše slovo však zřejmě nevzniklo pouze pro potřeby překladu Alexandreidy. Jeho další doklady či varianty sice pocházejí pouze ze slovníků Klaretova okruhu³ (2. polovina 14. století), ale umělý a neživotný útvar to jistě nebyl. Svědčí o tom skutečnost, že obdobnou složeninu, inspirovanou nesporně naším slovem, nacházíme u Chelčického: *básnotvor*. Kontext z jeho Postilly svědčí o tom, že součástí jeho sémantiky byl odstín negativního hodnocení: *Kto móż tak škodně lháti lidem, jak ti básnotvo-*

¹ AlxB, verš 205.

² *Reči nedělní a sváteční* Tomáše ze Štítného, fol. 39 a (Citováno podle Gebauerova *Slovníku staročeského* II, K–N, Praha 1970, s. 164).

³ Podle edice V. Flašhánse, *Klaret a jeho družina* I, Praha 1926, II, Praha 1928.

rove.⁴ Ostatně i kontext z Alexandreidy ukazuje, že šlo o označení osob, jež se v tehdejší společnosti netěšily obzvláštní vážností: *A to vše v takém veselí, jakéhož nikdy nejměli, ot hercův, ot metcův [= tanečníků] všakých, piesnotvorův všelikakých, jimižto plny ulicě, radosci také hi sicie, hi chut[n]ostů však hudby.*

Ve slovnících Klaretových a z jeho okruhu se objevují varianty a odvozeniny: piesnotvora „comedia“ *Glossář* i *Vokabulář*, piesnotvórek „dulcita“ *Glossář* (v oddílu *Volatilia campestris*). Latinsko-německo-český slovník z 1. poloviny 15. století zvaný *Catholicon* (SlovCath)⁵ uvádí ještě podobu písnotvor „trageda“. Pozdější doklady nejsou. Je tedy pravděpodobné, že slovo vzniklo a zaniklo jako pojmenování dočasně se vyskytující reality.

Je-li filologický výklad názvu *piesnotvor* jednoznačný, pak je mnohem méně jednoznačné řešení otázky, kdo se za tímto označením skrývá. Východiskem při řešení hudebně terminologických otázek bývá úvaha o tom, že jedinou možnou „definicí“ jakéhokoliv termínu jsou jeho dějiny.⁶ A tu zjišťujeme, že sice známe řadu dokladů uvedeného označení, ale méně jasné jsou již jejich vzájemné souvislosti. Jinými slovy: vývojová řada českých *piesnotvorů* je mlhavá a nejasná. Tušíme, že v označení *piesnotvor* je skryt částečně ekvivalent německého *minnesängra*. Co lze říci o *piesnotvoru* ze staročeské Alexandreidy? Připomíná celým kontextem významné domácí události konce 13. století — vjezd krále Václava II. do Prahy 1282 a jeho korunovaci 1297, známé z podání Petra Žitavského. Tyto události obklopené i naplněné hudbou lze chápat ve vztahu k obdobnému popisu ve staročeské Alexandreidě. *Piesnotvorové* jsou v ní přiřazeni k „*hercóm a metcóm*“, tedy ke kategorii jokulátorů, žakérů a žertérů, pro niž známe celou řadu dalších specializovaných označení. V kontextu naší úvahy nejde o postižení šíře všech společenských proměn a vazeb staročeského *piesnotvora*. Jedná se nám o částečné vymezení rozsahu pojmového pole. Je pravděpodobné, že *piesnotvor* spojuje tvůrčí i reprodukční aktivitu, jež se vzájemně u něj patrně ve většině případů podmiňují. Je to zřejmě takový nositel, který svůj projev nefixuje a přenáší ústním podáním. Jeho sociální charakteristika je určitější jen směrem k nejnižším příčkám žebříčku středověké společenské hierarchie. *Piesnotvorové* budou tedy nejtvůřivější představitelé z řad hudeců, pištců a dalších odrůd jokulátorů, potulných výdělečně činných hudebníků, zpěváků, kejklířů, herců a celé značně diferencované vrstvy, stíhané téměř neustále církevní hierarchií pod označením „*joculatores vel fistulatores*“... Výjimečné postavení uprostřed této společenské skupiny může mít ironický glosátor společenských poměrů, který dosahuje někdy i výhody částečné imunity buffona-šaška, jako je tomu v případě šaška krále Václava IV. Tomka, zmíněného V. V. Tomkem⁷ a zpívajícího 1393 po

⁴ Petr Chelčický: *Postilla*, fol. 247b (Citováno podle Gebauerova *Slovníku staročeského* I, A–J, Praha 1970, s. 28).

⁵ Viz *staročeský slovník*, Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek, Praha 1968, s. 107.

⁶ Viz H. H. Eggebrecht: *Studien zur musikalischen Terminologie*, Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz; in Kommission bei Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1968, zvl. s. 5–37.

⁷ V. V. Tomek: *Dějepis města Prahy*, díl III., Praha 1875, s. 380.

kostelích písničku proti odpustkům. Obtížnější je stanovení hranice pojmového pole směrem vzhůru do řad středověké hierarchie. Jaký je poměr *piesnotvora* a v Čechách privilegovaného *minnesängra*? Mnozí z těchto představitelů austro-bavorské školy dosáhli značného společenského postavení, i když vesměs citili napětí mezi úzkou vrstvou kurtoázně smýšlející vyšší šlechty napodobující poslední Přemyslovce v této zálibě a lhostejnými nebo nepřátelskými společenskými skupinami městského obyvatelstva. Austro-bavorský *minnesang* u nás zapustil hluboké kořeny a přezníval do lucemburského období. Můžeme alespoň s částí jeho domácí tradice spojovat označení *piesnotvor*? Lze hledat některé nositele tohoto označení i v řadách šlechty, mající před očima vzor veršujících Přemyslovců? Je označení rezervováno jen okruhu jokulátorů, nebo pod ním smíme tušit i domácí odrůdu již starší tradice, jež mohla být zastíněna silnými podněty austro-bavorského *minnesangu*? Do jaké míry je např. *piesnotvor* onen známý Dobřeta (Dobřeta), jehož značný majetek potvrzuje 1167 král Vladislav, nebo „jokulátor“ Kojata, obdařený potvrzením majetkové držby vévodou Soběslavem II. v roce 1176? Lze spojovat označení *piesnotvor* např. se světskými epickými písněmi, o nichž se v souvislosti s českou výpravou proti Milánu v r. 1158 zmiňuje kronikář Vincencius? Končíme tuto část naší úvahy s vědomím, že bude užitečné pokračovat v pokusech o další objasnění vztahů uvnitř pojmového pole označení *piesnotvor*, zejména pak hledat konkrétněji prokazatelné doklady sociálních funkcí nebo jejich náznaků pro toto označení. Domníváme se, že v této souvislosti zní stále aktuálně a podnětně jeden ze závěrů knihy J. Feifalika *Über die Königinhofer Handschrift* (Wien 1860, s. 65): „... Diese Namen alter Joculatoren in Böhmen stehen historisch wenigstens fester als der Name und die Existenz des von den »Göttern« inspirierten Jongleurs Lumír...“

Vodohlasa „musica“ — Klaretův neologismus, jehož interpretace působilá později nesnáze, jak svědčí Jungmannův *Slovník česko-německý*,⁸ který heslo *vodohlas* vysvětluje jako „*nástroj hudebný z mála pišťal sestavený, kteráž ilyčením povětří při pádu ve vodometech zavznívají*“ a překládá německým ekvivalentem *die Wasserorgel* (vodní varhany). Tato interpretace není pravděpodobná, a to především proto, že stará čeština v oné době už dávno měla ustálený název pro nástroj varhany, převzatý z latiny. Varianta *vodohlasna* z Klaretova *Vokabuláře* svou charakteristickou příponou *-na* naznačuje, že jde o abstraktum, skutečný ekvivalent původního významu latinského *musica* (srovnej *bohomluvná* „*theologia*“, *vidopatrna* „*prospectiva*“, *přiropočna* „*physionomia*“, *známotna* „*notoria*“, *duchosvárna* „*psychomagia*“ apod.). První část slova *vodohlasa* představuje základ Klaretova umělého ekvivalentu pro vlastní jméno *Múza* — *Vodna* z *Vokabuláře* (verš 367). A tedy obdobně, jako je latinské slovo *mus-ica* vytvořeno ze základu jména *Musa* a přípony, je Klaretův překlad zformován jako kompozitum, jehož první částí je základ českého jména *Múzy Vod-*. Motivace, proč Klaret zvolil právě tento základ, není jasná, pravděpodobnější ovšem je, že *vod-* je totožné s kořenem slovesa *voditi* (*Múza* „vede“ umělce?), nikoli substantiva *voda*.

⁸ J. Jungmann: *Slovník česko-německý*, díl V, Praha 1839, heslo *vodohlas*.

Právě nezřetelná motivace jména *Vodna* byla nesporně příčinou toho, proč se toto jméno (na rozdíl od některých jiných Klaretových kreací, například *Vodnář* „Aquarius“) neujalo. Odtud pak mohla plynout i nejistota o pravém významu složeniny *vodohlasa*.

K filologickému výkladu podotýkáme z pozic hudebního výkladu označení, že působí velmi pravděpodobně. Označení nějakých vodních varhan jako *vodohlas* a přenesení tohoto označení na celou oblast středověké disciplíny *ars musica* je velmi málo pravděpodobné právě v okruhu klaretových lexikografických snah. V *Bohemáři VIII*, 35 uvedené označení *hudívarhan* pro latinské slovo organista ukazuje, že klaretovská lexikografie považuje hru na varhany za „hudenie“ a sotva by ztotožnila sociálně méně významnou část středověké hudby — *hudenie* — s celou disciplínou *ars musica*. V této souvislosti je ovšem třeba mít na zřeteli, že *hudívarhan* 14. století není jen označení chrámového varhaníka, ale že často šlo o hudebníka hrajícího na přenosné dřevěné varhánky, a to hudbu — řečeno obrazně a dnešní terminologií — rozhodně nonartifičiální...

Známe-li Klaretovy postupy, jakými tvořil svá umělá pojmenování,⁹ nepůsobí nám potíže ani na první pohled záhadný ekvivalent latinského termínu *melodia* — *sladoň* (*Melodia sladoň*, prvěnák *prothoplastus*, *ypus kón* — *Glossář* verš 2475). První část latinského slova *mel-odia* totiž Klaret nesprávně ztotožnil se základem adjektiva *mellitus* „sladký“, odvozeného od slova *mel* „med“. Sufix *-oň*, obvyklý jinak u jmen nositelů vlastností (srovnej např. *Štedroň*), měl formaci dotvořit do podoby substantiva. Že tomu tak skutečně je, o tom nám podává svědectví Klaretův překlad jména Múzy Melpomene — *Sladké spievanie* z *Vokabuláře* (verš 368). Je to tedy typický umělý útvar, který přirozeně neměl naději na to, aby vešel do skutečného úzu.

Hudební úvaha nad označením *sladoň* je velmi stručná. Může jen doplnit a podpořit správnost filologického zdůvodnění poukazem na běžně užívané spojení „*cantilena dulcis*“. V domácím kontextu je doložíme z řady památek. Za všechny alespoň pasáž z *Kosmovy kroniky*, kdy je spojení použito za největší pravděpodobností jako poetizující synonymum písně Hospodine, pomiluj ny: „... *Post cuius obitum filium eius primogenitum nomine Zpitigneu omnes Boemice gentis, magni et parvi, communi consilio et voluntate patri eligunt sibi in ducem cantantes Kyrieleyson, cantilenam dulcem*...“¹⁰

K příkladu z *Kosmovy kroniky* připojme doklad až ze začátku 16. století z překladu Řehoře Hrubého z Jelení Petrarcova spisu *Knihy dvoje o lékařství proti štěstí a neštěstí*, který s odstupem několika staletí od výše citovaného dokladu potvrzuje ustálenost spojení: „... *neb z zpievania sladkost nějaká ... přijímá se*.“¹¹

⁹ Srovnej např. E. Michálek: *Ke Klaretovu slovo-tvornému systému*, *Slovo a slovesnost* 37, 1976, s. 220–223.

¹⁰ Pasáž z *Kosmovy kroniky* (Bretholz, MGH, nova series II, s. 103) citujeme z knihy D. Orla *Hudební prvky svatováclavské*, Praha 1937, s. 55–56.

¹¹ Viz Francesco Petrarca: *Knihy dvoje o lékařství proti štěstí i neštěstí* (přeložil Řehoř Hrubý z Jelení), Praha 1501. Citováno z exempláře uloženého ve Státní vědecké knihovně v Brně pod signaturou St₃ 6312.

Končíme naši krátkou úvahu nad staročeskými hudebními termíny, jež jsme zvolili, s vědomím, že bude užitečné podnikat i další terminologické sondy, zejména pokud mají interdisciplinární charakter.

PIESNOTVOR — VODOHLASA — SLADOŇ

Drei alttschechische Musiktermini

Drei alttschechische Termini „piesnotvor“, „vodohlasa“ und „sladoň“ werden in der vorliegenden Überlegung von einem Philologen und einem Musikwissenschaftler untersucht. Das Wort „piesnotvor“ (in der alttschechischen „Alexandreida“, AlxB, um 1300 bewiesen) bezeichnet offensichtlich den Träger von schöpferischen und Reproduktionsaktivitäten, der mit dem Minnesänger vergleichbar ist. Übrigens taucht der tschechische Wortausdruck symptomatisch in einer Zeitspanne auf, die für die Blütezeit des deutschen Minnesangs zu halten ist. Der zeitgemäße Ausdruck „vodohlasa“, als Äquivalent des Terminus „musica“ wurde zur Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt von den Lexikographen (Jungmann) irrtümlich als Bezeichnung der Wasserorgel erörtert (voda = Wasser). Allerdings läßt sich die Etymologie besser erklären, denn bei dem tschechischen Lexikographen Klaret (14. Jahrhundert) tritt das Wort „vodna“ als Ausdruck für „Muse“ auf. Es gibt hier auch indirekte negative Beweise der neuen Hypothese: man kann kaum annehmen, daß die Bezeichnung einer zeitgemäßen (kleinen) Orgel entsprechendes Äquivalent des Begriffswortes „musica“ wäre, besonders wann die zeitgemäße alttschechische Bezeichnungspraxis den mittelalterlichen Organisten im 14. Jahrhundert eher als bloßen Praktiker, Jocular oder fahrenden Musiker angesehen hat (der Ausdruck „hudivarhan = organista“ weist etymologisch eben auf einen solchen Orgelspieler hin). Das alttschechische Äquivalent des lateinischen Terminus „melodia“, nämlich das Wort „sladoň“, ist offensichtlich so entstanden, daß Klaret den Wortteil „mel“ im Ausdruck „melodia“ mit dem Grundwort des Adjektivs „mellitus“ falsch identifiziert hat. Das in Bezeichnungen der Träger von Eigenschaften häufig vorkommende Suffix „oň“ hilft dem neuen Wort die substantive Form zu verleihen. Das künstlich gebildete Wort hatte allerdings keine Chance im wirklichen Sprachgebrauch festen Fuß zu fassen.

